

## ԻՄԱՍՏԱՍԻՐԱԿԱՆ

ԳԼՈՒԽ Բ.

### ԱՐԺԷՔԻՆ ԸՄԲՈՆՈՒՄԸ

«Ο θὸς θιῶκει μὲν ἅπαντα ψυχὰς καὶ  
τοῦτους ἔλασκα πάντα πρᾶττει, ἀπομα-  
τευμένης εἰ εἶναι.» (\*) (Պլատոն)

Մարգրդն մէջն է որ Արժէքին իմացումը ամենէն առաջ յստակ դարձած ըլլալ կը թուի։ Ուրիշ էակներ՝ գնահատում ունին, և շատ շատ պարտականութեան նախնական զգացում մը։ Բայց որոշ կը թուի ըլլալ թէ, Մարգրդն մէջ միայն կայ յստակ ճանաչում մը բարիի և չարի՝ իբրև սկզբունքներ, և ոչ միայն իբր մասնաւոր բարիի և չար բաներու ծանօթութիւն։ Եթէ ողջմտորէն դատենք, այն ատեն բոլոր իրերը գոյութիւն ունին կամ իրենց յատուկ արժէքին համար, կամ ալ ուրիշ արժէք ունեցող բանի մը համար։ Այս այսպէս ըլլալ կամ ոչ, որոշ է որ մարդկային վարմունքը, ուղղութեամբ է գէպի արժէքին ստացումը։ Մարգրդ գործունէութիւններէն շատեր, անշուշտ, ըստինքեան արժէք մը չունին, բայց անոնք կը կատարուին այն արժէքին ստացմանը համար, որ կը յուսացուի թէ պիտի իրագործուի իրենց միջոցաւ։

Միջոցներու և նպատակներու զատորոշումը, այս խնդրին մէջ որոշ զգուշութեամբ պէտք է կիրարկուի։ Այսպէս, յատկանի կ'ըլլայ թէ, ինչ որ իբր միջոցն էր դասուի, ատուի իսկ, ինք չէ՝ փափաքի ի բարիին, բացի երբ բոլորովին արտաքին պայման մըն է։ Այս՝ այսպէս է յաճախ։ Մարդ մը կրնայ ձեռնարկել իր չսիրած մէկ զբաղումին, գիտնալով թէ անիկա ունէ մէկու մը բարիք պիտի չընէ, բայց որպէսզի զրամ վաստակի, ծախսելու համար ըլլայ ի՞ր հաճոյքին, կամ ըլլայ գործի մը, որ կը հաւատայ թէ օգտակար պիտի լինի մարդկութեան։ Այսպիսի զբաղում մը, այդ մարդուն համար, լոկ միջոց

մըն է, որ չի ներկայացներ ոչ ըստինքեան արժէք մը, և ոչ ալ ունէ ազդեցութիւն՝ նպատակին արժէքին վրայ։ Այսու հանդերձ, առհասարակ, միջոցներուն ներգործող արժէք մը կայ։ Նոյնիսկ երբ այս այսպէս չէ, նպատակին արժէքը կ'ազդուի որակէն այն միջոցին որ կը գործածուի իրեն հասնելու համար։ Սովորաբար կ'ըսուի թէ՝ մարդիկ արժէք չեն տար այն բաներուն որ իրենց ոչ մէկ զրամ կ'արժէ, ու թէ և այս սկզբունքին շատ մը կիրարկութիւնները տարօրինակ են, և սակայն չի գաղթի որ առողջ սկզբունք մը ըլլալէ։ Կրնայ ճշմարիտ ըլլալ որ մարդիկ աւելի՛ վայելեն նուազահանդէս մը, երբ վճարած են իրենց ակնոններուն գինը, քան երբ չեն վճարած։ Եթէ այդպէս է, այդ առիթը համար միայն որ՝ վճարած ըլլալու իրականութիւնը կը թելադրէ վայելքի ակնկալութիւն մը և այդպէս կը սրէ զգայութիւնները։ Բայց հոն ուր վճարումը չեն ներկայացներ լոկ մէկ պայմանը ըլլալիքը վայելելու, այլ ճիգ մը, կամ գոհողութիւն մը, ուղղակի կերպով նետապնդած փափաքի վախճանին համար, երևան կուգայ որ շատ սերտ կերպով կ'ազդէ այն սպումունքին վրայ, որուն մէջ կը կայանայ փափաքի վախճանը։ Թերեւս մայրական սիրոյ գաղտնիքէն մէկ մասը՝ իր հիմը ունի այս պարագային մէջ։ Բայց սկզբունքը որոշապէս ճշմարիտ է։ Ոչ ոք կրնայ իրապէս վայելել տեսարանը, լեռան մը գագաթէն, որ գործնապէս չէ մագլցած այդ լեռը։ Մէկը, որ լեռ կը բարձրանայ լեռնային երկաթուղով, հոն կրնայ վայելել իր կարգին նոյն տեսարանը։ Բայց՝ ո՛չ առաջինին վայելքովը։

Այս կարգի նկատողութեանց պիտի վերադառնանք, երբ քննենք Ժամանակի՝ և մեր Արժէքի գնահատման յարաբերութեանց խնդիրը։ Հոս կը բաւէ պարզել նպատակներու արժէքին մեր գնահատման ատեն, միջոցները և նպատակները իրարմէ բոլորովին տարանջատելու վտանգը։ Միջոցը կրնայ ըլլալ որ ըստինքեան արժէք մը չունենայ, բայց, կարենայ աւելցնել արժէքը այն վախճանին, որուն հասած ենք իրմով։

Միայն նպատակներուն մէջ, անշուշտ, իրապէս գոյութիւն ունի արժէքը։ Շատ մը

(\*) Հնդկին ամէն ինչ կը գործէ այն բանին համար, զոր կը հետապնդէ, կանխազգալով անոր ինչ ըլլալը։

գործունէութիւններ կամ փորձառութիւններ, որոնք ընտրուած են իբրեւ միջոցներ ուրիշներով համար, իրենք իրենց մէջ ալ արժէք ունին. բայց այդ աստիճանին վրայ, անոնք կը դառնան նպատակներ: Հարցնել հետեւաբար, թէ ի՞նչ են Արժէքին զանազան տեսակները ու հարցնել թէ ի՞նչ են կեանքին կարելի նպատակները, նոյն հարցը դնել է տարբեր բառերով: Այդ հարցին մինքն հիմա պիտի անդրադառնաք:

Արժէքը կը ճանչցուի ներքին կամ մտերիմ զգացումով մը զոր կրնանք գոհացում անուանել: Հոն ուր որ մէկը կը յայտարարէ զայն գտնել, չենք կրնար ռեէ առարկութիւն ընել իրեն դէմ իր այդ յայտարարութեանը համար: Իւրաքանչիւր մարդու, իր անձնական արժէքի իմացումը վերջնական է: Ասիկա չենթադրենք անիշխանութիւն կամ քառս, ինչ որ շուտով ցոյց պիտի տանք. եթէ նոյնիսկ այդպէս ըլլաւ սակայն, այդ իրողութիւնը՝ իրողութիւն ըլլալէ չէր դադրեր:

Բայց թէեւ արժէքը կը ճանչցուի գոհունակութեան զգացումով մը, ինք՝ չի կայանար այդ գոհունակութեան մէջ: Գոհացումը անհրաժեշտ տարր մըն է արժէքին փորձառութեան մէջ, բայց իր կարեւորութեան աստիճանը շատ կը տարբերի, ինչպէս շատ կը տարբերի նաև անոր մեր բնութեան վրայ ունեցած ազդեցութեան աստիճանը: Սովորաբար իմացուած Հաճոյքին մէջ — այսինքն գոհացման անշատ պահերու մէջ — ենթակայական տարրը շատ աւելի տիրապետող է և գոհացման բաժինը, համեմատաբար փոքր է. եթէ ան պարզ և զուտ Հաճոյքն է, փորձարկուած բարին՝ է այդ զգացումը ինքնին, և գոհացումը այդ զգացումին մէջն իսկ կը կայանայ: Կասկած չկայ որ հաճոյքները մեծ մասամբ աւելի բան մըն են քան զուտ և պարզ հաճոյքը, և բոլոր արժէքի ձեւերը հաճելի են երբ զնահատուած են: Բայց կան բարիի կարգ մը տեսակներ, գիտակցօրէն զնահատուած իբրեւ բարի և գիտակցաբար ընտրուած, որոնց մէջ հաճոյքի տարրը գրեթէ անգոյն է, մինչ՝ ցաւը շատ տիրական է: Այսպիսի բարիքներուն համար կրնանք ըսել ինչ որ George Eliot-ին Romola-ն կ'ըսէ բարձրագոյն հրճուանքին համար. «Ջայն կը ճանչնանք միայն այն

տառապանքէն զոր յանձն կ'առնենք, այդ բարին նախընտրելով ուրիշ ամէն բանէ, որովհետեւ մեր հոգին կը տեսնէ թէ ան բարի է»:

Ջգայական հաճոյքները կը բերեն նուազագոյն գոհացումը, թէեւ անոնք առիթ կրնան տալ առաւելագոյն գրգռման մը: Շատ տարբեր են Հպարտութեան հաճոյքները: Հոս, այս պարագային, ենթակայական տարրը նուազ կարեւոր է, և առարկայականը՝ աւելի. բայց ենթակայականը դեռ յստակօրէն կը մնայ: Առարկայական տարրը հոս կախում ունի բաղդատութենէ մը, կամ հակադրութենէ մը: Ջգայական հաճոյքներու արժէքը, ա'յն իմաստով բացարձակ է որ բոլորովին անկախ է ան ուրիշ փորձառութիւններէ. անիկա բաղդատելի կը դառնայ պարագաներով երբ որ մենք ստիպուինք ընտրութիւն մը ընել հաճոյքի մը. և ուրիշ նպատակի մը միջեւ, որուն բաղդատմամբ հաճոյքին արժէքը՝ կրնան մեծ ամբ փոքր ըլլալ: Բայց մարմնական հաճոյքին արժէքը, ըստիցեան կը մնայ՝ ինչ որ է: Հպարտութեան հաճոյքներուն արժէքը էապէս բաղդատական է, կամ աւելի ճիշտ, այս տեսակ հաճոյքի մը առիթը, բաղդատութիւն մըն է: Մէկը կ'ուրախանայ՝ ուրիշէ կամ՝ խաղի մը կամ արուեստի մը մէջ աւելի ճարտար ըլլալուն համար, կամ՝ անկախաբար այս պարագաներէն, կը ձգտի այդ արժէքներէն մէկուն, գիտնալով որ զայն ձեռք բերելով, ան՝ իրեն հաճոյք պիտի բերէ: Հոս դարձեալ, բարին կամ արժէքը՝ ենթակայական վիճակն է, կամ զգացումը, բայց հոս անձը իբրեւ ամբողջ է որ գոհացած է, կամ կրնայ ըլլալ: Փառաբարիութիւնը, առհասարակ, այս տեսակ բարիի մը հասնելու փափաքն է, իր ընդհանուր ձեւին մէջ: Անոնք որ երբ խաղերու կը մասնակցին և մտահոգ են թէ արդեօք պիտի չահին կամ պիտի կորսնցնեն, ցոյց կուտան թէ իրենց խաղերու մէջ, իրենք առնուած, յարաբերական արժէք մըն է որ կը վերնառնեն: Այս արժէքները իրենց ազդեցութեամբ հակա-ընկերային են, որովհետեւ անոնց մէջ մէկուն յաղողութիւնը՝ կ'ենթադրէ ուրիշներու ձախողանքը:

Հաճոյքի կամ Հպարտութեան արժէք-

ներու համար, կարելի է ըսել թէ՛ անոնք կը ներկայացնեն այն վախճանը՝ որուն համար աշխարհ ստեղծուած է, ոչ ալ կարելի է ենթադրել թէ՛ Ստեղծիչը զոհ կ'ըլլայ իր արարածներուն անոնց հասնելու ձգտումէն: Հաճոյքը, անկասկած, կատարեալ կեանքի մէջ ստորակարգ տեղ մը կրնայ գտնել, թէև որոշ համ մը բերելով անոր: Հպարտութեան հաճոյքները, կրնան մղել զանգաղաշարժ հոգի մը գործունէութեան, բայց իրապէս եռասիրութեան կողմէ անոնց յոռի գործածութեան արգիւնքն է որ յառաջ բերած է ինչ որ կը կոչուի Մարգուէ Անկումը: Տակաւին չհասնէ Արժէքին այն տիպարին որուն մասին կրցանք ընել (մեր առաջին գլուխին մէջ) թէ անկաւ, աշխարհի գոյութեան ճշմարիտ պատճառն է: Այդ Բացարձակ Արժէքն է որ մեզի ծանօթ է Ճշմարտութեան, Գեղեցկութեան և (նկարագրի) Բարութեան երեք ձևերուն տակ:

Եթէ մէկը ըսէ թէ չի տեսնար թէ ինչն է պէտք է որ Ճշմարտութիւնը գիտնայ, կամ Գեղեցկութիւնը գնահատէ, չկայ փաստ զինքը ատոր համոզելու համար: Եթէ ըսէ որ ինք չի կրնար տեսնել թէ ինչն է բարի պարտի ըլլալ, չկայ դարձեալ փաստ՝ զինքը ատոր համոզելու համար: «Բարին» եւ «պարտաւորութիւնը» յարաբերակից եղբեր են. բարին այն է զոր մէկը պարտի ըլլալ, և մարդու մը պարտաւորութիւնը՝ բարի ըլլալ է: Ու մարդուն մէջ «բարին» կ'ենթադրէ առնուազն, որոշ ուղղութիւն մը թէպէ Ճշմարտութիւն և Գեղեցկութիւն. Արժէքը՝ կը պարունակէ աւելի՛ բան մը բարի մարդոց յատկանիւրերէն, որով՝ ձըլմարտութիւնն ու Գեղեցկութիւնը պէտք է յիշուին կողք կողքի Բարին հետ: Բայց անոնք երեք Բացարձակ Արժէքներ չեն. անոնք երեք ձևեր են Միակ Բացարձակ Արժէքին՝ որ Սէրն է. այս վերջինը՝ երեքէն իւրաքանչիւրը կը գործածէ իբրև իր միջոցները ինքզինք յայտնելու և ինքզինք հաղորդելու: «Հոգիին ճիգը միութեան հասնելու ուրիշ հոգիներու հետ, ու գերազանցողէն, Աստուծոյ հետ, այդ հոգիներուն համար վերջնական արժէքն է կամ կարելի իրականութիւնը»:

Ճշմարտութիւնը՝ իմացականութեան վախճանն է. մարդ կը խորհի, ու կրնայ

խորհիլ ճիշդ կամ սխալ. ճիշտ խորհիլ՝ հասնիլ է Ճշմարտութեան այնքան՝ որքան իր մտածումը կրնայ հեռուն երթալ: Մարգիկ միշտ կը փափաքին հասնիլ ճշմարտութեան մը, որովհետեւ իրենց ծրագիրները ջուրը պիտի իյնային, եթէ սխալ հիման մը վրայ անոնք դրուած ըլլային. բայց ասիկա, ճշմարտութիւնը փափաքիլ է իբրև միջոց և ոչ իբրև նպատակ: Ճշմարտութիւնը փափաքիլ իբրև նպատակ՝ փափաքիլ է կատարեալ յարաբերութիւն մըտալին՝ իրականութեան: Ու ասիկա բարիք է ըստինքեան. այնքան աւելի յստակօրէն բարիք մը՝ որ կը պարտադրէ ան ինքզինքը բոլոր անոնց որոնք կը հասնեն իր բնութիւնը՝ իբրև զինք իրագործելիք պարտականութիւն մը: Վախճանը՝ հոս, տեղեկութիւններու գումարի մը ստացումը է, թէև այդ կրնայ միջոց ըլլալ վախճանին, և պէտք է մաս կազմէ իրեն, եթէ կատարեալապէս ձեռք բերուած է. վախճանը՝ Իրականութեան հետ կատարեալ իմացական յարաբերականութիւնն է:

Գեղեցկութեան ընդհանուր բնութիւնը՝ ուրիշ տեղ քննած եմ, և հոս կրնամ միայն տալ վարդապետական բովանդակութիւնը այն եղրակցութեան՝ որուն հոն հասած եմ: Գեղեցկութիւնը՝ կատարեալ (այսինքն իրապէս պատշաճ) արտայայտութիւնն է ունէ ճշմարտութեան մը կամ իրողութեան մը արժէքին: Այսպէս Գեղեցկութիւնը սերտօրէն յարաբերակից է Ճշմարտութեան և ունի նոյն տրամաբանական կառուցուածքը: Ան կ'ազդէ զգացման, ինչ որ չընկեր Ճշմարտութիւնը, ու այս ազդեցութիւնը կրնայ այնքան տիրապետող ըլլալ որ իմացական ունէ տարբեր մէջ նշմարելի չըլլայ երեք առաջին ակնարկով: Բայց իրապէս, այդ տարբեր միշտ հոն է, համեմատութեան, կամ կշռոյթի, կամ խմբաւորման, կամ այլազանութեան մէջ միութեան, այլ ձևի մը կերպարանքին տակ: Գեղեցկութիւնը նպատակ ընել ունէ գործունէութեան, փնտռել է զանազան արժէքներու զգացման մէջ, այն կատարեալ ներդաշնակութիւնը, որով Գեղեցկութիւնը կը յայտնուի մեր գիտակցութեան: Արժէքը կրնայ աւելի մտածման մէջ զբոսնուիլ, քան արտայայտութեան մը մէջ՝ իբրև արտայայտութիւն, ինչպէս մեծ բա-

նաստեղծութեան մը մէջ. բայց արտաքոյ արտայայտութեան՝ զեղեցկութիւն չկայ. անշուշտ որովհետեւ մտածումը արտայայտութեան մէջ կը դառնայ կատարելապէս իրագործուած։ Ուրեմն Գեղեցկութիւնը, ճշգրտորէն խօսելով, կը կայանայ այն բանին մէջ որ զգայարանքներով իմանալի է, թէ և ինչ որ այդպէս ըմբռնուած է, շատ աւելի անգին կրնայ անցնիլ քան լոկ զգայականը։

Բարոյութիւնը (նկարողի) կատարեալ համակարգութիւնն է անձնաւորութեան բուրյոյ տարրերուն՝ միակ ամբողջի մը մէջ, և այդ ամբողջին՝ իր շրջապատին հետ, մասնաւորաբար իր անձնական շրջապատին հետ։ Ասիկա ալ երկարօրէն քննած եմ այլուր, և ատոր պէտք է անդադառնամ աւելի վերջի գլուխներու մէջ։

Լոկ հաստատումը թէ ինչով ճշմարտութիւնը, Գեղեցկութիւնը և Բարոյութիւնը կը ներկայանան իրրեւ արարքի նպատակներ՝ բաւական է ցոյց տալ թէ քիչ ենք Արժէք՝ թէ՛ յարակից է և թէ՛ բացարձակ է։ Յարակից է՝ անով որ անոք իրենք իրենց մէջ լիուլի բարի են, բացարձակ է՝ անով որ կախում չունի ունէր քաղաքացիներէ։ Ընդհանրապէս է նաեւ, որովհետեւ անոնց ստացումը մէկու մը կողմէ հեռու արգելիւն է, ընդհակառակը մեծապէս ալ կ'օգնէ ուրիշներու կողմէ ալ անոնց ստացման։ Անձը հոս լոկ ընդունարան մըն է, իր կողմէ հոս այս մասին ունէր յաւակնութիւն, վստահօրէն պիտի արգիլէ ամբողջական ըմբռնում մը ճշմարտութեան, Գեղեցկութեան կամ Բարոյութեան։ Բայց այս ըսել չէ որ ես՝ հոս միայն կրաւորական է։ Ընդհակառակը, ուժգնօրէն դործօն է, բայց իր գործունէութիւնը, գլխաւորաբար ընկալուչ է, աւնուապէս իր ճշմարտութեան և Գեղեցկութեան ըմբռնման մէջ, և իր ուշադրութիւնը կեդրոնացուցած է բոլորովին առարկային վրայ, երբեք ինք իր վրայ, Բայց զոնացումը ամբողջ անձինն է, ամբողջ և կատարեալ։

Այսպէս կը հասնինք գործնականապէս և տեսականօրէն մեծ կարեւորութիւն ունեցող սկզբունքի մը. անձը կարող է ա՛յնքան աւելի ամբողջական գոհացման մը, որքան աւելի ինքզինքը իր ուշադրութեան դաշտէն դուրս կը թողու։ Արժէքը գոյութիւն ունի ենթականերուն համար, բայց ենթական գայն կը գտնէ միայն երբ՝ կատարելապէս գրաւուած է առարկայով։

Քրգմ. Ի. Ա. Ղ.

W. TEMPLE

(Շարունակել)

## ԼԵԶՈՒԵԳԻԾԱԿԱՆ

ՀՈՌՈՎՄԷԱԿԱՆ ԱԶԳԵՑՈՒԹԻՒՆԸ

ՀԱՅԵՐԷՆԻ ՎՐԱՅ(\*)

Հոռովայեցիք առաջին անգամ Փոքր-Ասիա ոտք կոխեցին Ն. Ք. 190 թուին, երբ Մազնեսիոյ ճակատամարտում քայքայելով Սելեւկեան պետութիւնը՝ ամբողջ Փոքր-Ասիոյ մինչև Տաւրոսի լեռները տիրեցին։ Հայաստանի երկու կուսակալները՝ Արտաշէս և Ջարեհ ժամանակը եկած համարեցին Սելեւկեանց լուծը թօթափելու և բանակցութեան մտնելով Հոռովմի հետ՝ ստացան Ծերակոյտի համաձայնութիւնը և Հայաստանը անկախ յայտարարեցին (189)։ Այս է այն առաջին ակտը՝ որով հայերը հոռովայեցոց հետ յարաբերութեան էին մտնում։

Յարաբերութիւնները շատ աւելի զօրացան, երբ Տիրքան և Միրդատ հիմնելով հայ-պոնտական կայսրութիւնը՝ պատերազմ սկսան հոռովայեցոց դէմ։ Միրդատ նուաճեց Փոքր-Ասիան, Թրակիան, Մակեդոնիան և Գունաստանը և այս բոլոր երկիրներին մէջ գտնուած հոռովայեցիներին կամ կոտրեց և կամ վտարեց։ Սլլլա եւ Լուկուլլոս յաղթեցին Միրդատին, որից յետոյ Հոռովայեցիք մտան Հայաստան եւ մինչև Արտաշատ յառաջացան։ Տիրքան հաշտութիւն առաջարկեց Պոմպէոսին և իր տիրած երկրներէն հրաժարուելով՝ Հայաստանը դարձրեց Հոռովմի գաշնակից և բարեկամ պետութիւն, որի թագաւորները զա՛հ պիտի բարձրանային Հոռովմի հաւանութեան (66)։ Այնուհետև Հոռովայեցիք պարտաստուեցին նուաճել պարթեւներին պետութիւնը, Այս պատերազմի մէջ հայերը իրրեւ գաշնակից՝ պիտի միանային Հոռովմայեցոց, կուռեցու համար պարթեւներին դէմ, բայց նրանք աւելի լաւ համարեցին հաշտ ապրիլ մօտակայ թշնամու հետ, քան միանալ հեռուոր բարեկամին։ Այս պատ-

(\*) Վերցում՝ մեծաւն հեղինակի «Պատմութիւն Հայ Լեզուի» գործին (Ժ. եւ ԺԱ. Գլուխ)։